

Оксана Суцук

РАДЯНСЬКІ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНИ ТА РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944–1953)

Період після Другої світової війни був одним з найважчих випробувань для волинян. Процес відбудови господарства, відновлення роботи усіх державно-партійних структур проходив у складній обстановці. Для населення Волині, як і для інших західноукраїнських земель, де впровадження радянського комунізму відбувалось дуже болісно і перервалось у зв'язку з початком німецько-радянської війни, цей період ознаменував повернення атмосфери загальної ненависті і щоденного страху, викликаного систематичним терором з боку органів державної безпеки. Саме тому Волинь з притаманною їй економіко-соціальною, етнонаціональною, релігійною структурою стала одним із осередків повоєнної національно-визвольної боротьби, де населення намагалось протистояти насильницькому насадженню комуністичного способу життя.

У таких умовах наростання напруженості в регіоні рівень релігійної обрядовості фактично не знижувався, а подекуди навіть зростав. Адже церква завжди була своєрідним барометром настроїв українського суспільства. І хоча у післявоєнний період місцева радянська і партійна влада не змінила свого ставлення до церкви та релігійних громад як ворога існуючої ідеології, режим не бажав появи незадоволення владою на щойно “визволених” територіях, а тому свідомо пом'якшував антирелігійну кампанію на Волині. З огляду на це, було вирішено припинити пряме переслідування віруючих. Натомість через лояльних ієрархів і духовенство тоталітарний режим прагнув контролювати релігійну ситуацію, послаблюючи церковну організацію до потрібного рівня, використовуючи священослужителів для реалізації своїх цілей.

Так, з метою встановлення всеосяжного контролю над релігійним життям у країні було створено два спеціальні органи при Раднаркомі СРСР – спочатку Раду у справах Руської православної церкви (1943 р.), а потім – Раду у справах релігійних культів (1944

р.) з інститутом уповноважених при РНК союзних республік та виконкомах обласних рад. Ці установи були своєрідним посередником між релігійними громадами й організаціями та урядом. З їх подачі затверджувались урядом СРСР ті чи інші рішення [4, 307].

Той факт, що апарат цих державних органів очолювали досвідчені працівники НКДБ, які “вели” релігійні питання, дозволяє чітко уявити характер, методи і напрямок їх роботи. Державний контроль за діяльністю різних релігійних громад, у тому числі й православних, був запроваджений ще на зорі становлення радянської влади. Відповідні підрозділи по боротьбі з церквою існували у структурі народних комісаріатів юстиції, внутрішніх справ і Державного політичного управління. Тому діяльність спеціально створених органів носила здебільшого антицерковний характер.

Слід зазначити, що Руська православна церква (РПЦ) була головним ідеологічним конкурентом режиму, тому радянська влада постановила знищити не тільки церковну організацію, а значно підірвати релігійні почуття громадян. Саме тому, з початком визволення Волині від гітлерівських загарбників, під тиском влади розпочався процес переходу православних громад під юрисдикцію Московського патріархату. Це зробило легалізовану РПЦ заручницею тоталітарного режиму, послідовною виконавицею його планів, а створений інститут уповноваженого – дієвим органом контролю та управління справами РПЦ на місцях.

Так, з грудня 1944 р. Волинським уповноваженим став М. Діденко. Важливе місце у його діяльності відводилося роботі з духовенством. Дбаючи про інтереси влади, він контролював кадрове забезпечення єпархії і при потребі відповідно впливав на єпископа. Досить часто через непорозуміння з представником режиму єпископ міг втратити кафедру, як сталося з єпископом Волинським і Ровенським Миколаєм (Чуфаровським) [8, 31]. Новопризначений єпископ Варлаам (Борисевич) намагався вести себе обережно, декларуючи при кожній нагоді свою лояльність.

Виховувати “законопослушне” духовенство уповноваженому допомагали колеги на республіканському рівні. Так, у 1945 р. на Волинь почали повертатися священники, які внаслідок різних обставин опинилися у Німеччині. Ставлення до поверненців було дуже обережним і недовірливим. Тому київський уповноважений рекомендував своєму волинському підлеглому не поспішати з реєстрацією цієї категорії духовенства, використовувати всі можливі приводи для винесення негативного рішення [6, 112].

У післявоєнний період особливу увагу органи радянської влади надавали діяльності волинської духовної семінарії. Створена під контролем вищого партійного керівництва 26 жовтня 1945 р. у Луцьку, вона була повністю направлена на служіння інтересам радянської Руської православної церкви. Саме тому, протягом усього існування навчального закладу, простежується активне намагання зі сторони Ради у справах РПЦ створити його за московським зразком, а з боку місцевого чиновництва – пряме втручання у навчальний процес семінарії. Активну позицію у цьому питанні зайняв волинський уповноважений М. Діденко. Він намагався бути у курсі усіх справ семінарії, був присутній на вступних іспитах, коригував навчальні плани, підбирав “правильний” викладацький склад.

Так, М. Діденко у таємному звіті від 4 листопада 1945 р. з обуренням писав, що половина вступників – діти куркулів і заможних селян з Рівненської та Волинських областей, деякі приїхали з Львівської, Тернопільської, Станіславської, Дрогобицької, Кам’янець-Подільської та Вінницької областей. Більшість з них не знає російської мови і літератури, історії СРСР. Уповноважений прийшов у лють, коли вступник із Рівненщини Микола Охримчук на його запитання “Кого ви знаєте з відомих російських діячів?” відповів, що російської історії не знає, а лише українську і що Симон Петлюра є головний гетьман України [8, 153].

Також уповноважений дуже уважно стежив за формуванням складу педагогічного колективу семінарії. Першим ректором був призначений протоієрей Микола Тучемський з антиукраїнськими поглядами, який мав на меті передати молодому поколінню не тільки ґрунтовні богословські знання, а й прищепити дух колишньої імперської Руської церкви. Що стосується викладачів, то перш ніж допустити їх до навчального процесу, ретельно вивчалися особові справи. Доповідаючи керівництву, М. Діденко писав, що Є. Богуславський “був стат-секретарем Петлюри... глибоко ворожий радянській владі”, а отець Стефан Грушко був “правою рукою єпископа Полікарпа, членом полікарпівської юсистерії”. Підсумовуючи характеристику, уповноважений зауважував: “Як на мене, то окрім Богуславського і Грушка, можна допустити до викладання 4-х осіб, а в процесі вивчення цих осіб, у випадку потреби, можна замінити іншими” [5, 70].

Слід зазначити, що утримання семінарії проводилось виключно за кошти Волинсько-Ровенської єпархії, проте своїми випускниками духовний навчальний заклад не міг повністю покрити потреби у духовенстві на місцях. Упродовж 1948–1951 рр. Луцька духовна

семінарія підготувала 4 випуски: перший випуск у 1948 р. 8 осіб, другий – у 1949 р. 14 осіб, третій – у 1950 р. 12 осіб, четвертий – у 1951 р. 11 осіб. Усього за 4 роки – 46 осіб [12, 230].

Отож, волинське партійне керівництво зробило усе, щоб семінарія стала міцним плацдармом створення радянського духовенства, повністю слухняного та підконтрольного.

Крім того, своїм обов'язком у повноважений вважав боротьбу з націоналістичними проявами у сакральному мистецтві. Зокрема, навесні 1946 р. у місті Ковелі М. Діденко виявив у Благовіщенському соборі величезну, як на його думку, крамолу – ікону із зображенням українських діячів. Про це він повідомляв в інформаційному звіті за I-й квартал 1946 р. А вже 18 травня уповноважений рапортував у таємному листі про ліквідацію мистецької “антирадянщини” київському керівництву. Виявлену ікону разом із елементами розпису інтер'єру, виконаних синьо-жовтими кольорами, художник єпархіального управління Д. Костюк замалював під приводом реставрації храму. Таким же чином було ліквідовано і напис “Боже Єдиний Великий нам Україну храни”, який розміщувався в арці храму [6, 50].

Траплялися випадки, коли влада переступала межу дозволеного. Одним із злочинів сталінського режиму, вчинених проти православної церкви на Волині, було переслідування й нищення духовенства й церковнослужителів. Їх провинною був не тільки сан, але й активна духовна та громадсько-політична позиція.

Зокрема, про підозрілих представників духовенства здійснював збір інформації і передавав її в каральні органи у повноважений у справах РПЦу Волинській області. У черговому інформаційному звіті в квітні 1945 р. М. Діденко повідомляв своє керівництво про те, що уникають реєстрації і відмовляються приймати молитовне спілкування з Московським патріархатом саме колишні автокефалісти. Так, автокефальний благочинний Заболоттівського округу отець Данило Штуль тривалий час не підпорядковувався Московському патріархатові, а священик Федір Зай протягом семи місяців ухилявся від контактів з Московським єпископом Миколаєм (Чуфаровським) [5, 23]. Настоятеля церкви у селі Старий Чорторийськ Колківського (тепер Маневицького) району отця Юрія Лопуховича уповноважений звинувачував у злочинній бездіяльності. М. Діденку стало відомо, що в його храмі перебувалися “два бандити, українсько-німецькі націоналісти”, а він про це мовчав. Єпископ Миколай (Чуфаровський) наклав на винного лише тимчасову заборону богослужінь [5, 25].

Інтерес уповноваженого як своєрідного координатора репресій при-

вертали і церковнослужителі колишньої Автономної церкви. У 1945 р. каральні органи режиму здійснили перші арешти національно-свідомих осіб з-поміж волинського духовенства. Зокрема, за “націоналістичну” діяльність у радянські концтабори потрапив отець Іван Матюха. Під час німецько-радянської війни він очолював громаду Свято-Андріївської церкви Кисва, був секретарем єпархіального управління Київської єпархії Автокефальної церкви. Перед арештом отець Іван Матюха служив у Луцькому Свято-Троїцькому кафедральному соборі. Через рік військовий трибунал засудив його до десяти років ув’язнення з позбавленням прав на п’ять років проводити богослужіння [14, 85]. Микола Урбанський – керівник канцелярії Кременецької духовної консисторії – був внесений у чорні списки за “наговорювання” на радянську владу. Документальні підтвердження даного проступку Урбанського М. Діденко передав у “відповідні органи” [5, 24].

Союзником режиму в боротьбі з автокефальним духовенством весною 1946 р. виступив новопризначений єпископ Волинсько-Ровенської єпархії Варлаам (Борисевич). Наприкінці 1946 р. він хотів звільнити від обов’язків викладача Волинської духовної семінарії колишнього члена Луцької духовної консисторії Автокефальної церкви митрофорного протоієрея Стефана Грушка [7, 49].

Слід відмітити, що поширеним явищем релігійного життя на Волині були священнічі династії, тому арешт одного із її представників неминуче загрожував щонайменше неприємностями й іншим. В інформаційному звіті за перший квартал 1947 р. М. Діденко з обуренням писав, що єпископ Варлаам (Борисевич) надав перспективну парафію у селі Дерно Олицького (тепер Ківерцівського) району отцю Анатолію Рибачуку. Причиною незадоволення уповноваженого стало те, що батька – отця Григорія було засуджено до десяти років ув’язнення, як “бандита” [9, 37].

У 1948 р. каральні органи ув’язнили за типовим обвинуваченням у причетності до “банд УПА” отців Г. Солов’я, М. Квасницького та інших. Ймовірно, отець Григорій Соловей інтуїтивно відчував загрозу, оскільки на початку 1948 р. був переведений із Рівненської області до села Рудники Колківського (тепер Маневицького) району Волинської області. Він належав до числа високоосвічених духівників – мав вищу богословську освіту, у сан священника був висвячений у другій половині 30-х років. Отець Микола Квасницький до арешту обслуговував парафію у Ковельському районі. На пастирській ниві працював понад 35 років, на момент арешту у нього за плечима було вже понад 60 років життєвого шляху [10, 46].

Нейтралізація духовенства і церковнослужителів здійснювала-ся й іншими методами. Запідозреним у нелояльності не дозволяло-ся проживати в режимній території Волинської області. М. Діденко 6 жовтня 1948 р. представив московському керівництву список служителів культу (священиків і дияконів), яким недоцільно по-новлювати пропуску в режимній території. Внесені у список прізви-ща попередньо погоджувалися з відповідними органами міністер-ства державної безпеки. Підставами для зарахування до “чорного списку” слугували перебування на окупованій території, участь рідних в Українській повстанській армії, переселення з Холмщини і Підляшшя, перебування під час війни в юрисдикції Автокефальної церкви чи висвята опальним на той час єпископом Полікарпом (Сікорським) [10, 174–183].

Об’єктом переслідувань були не тільки священнослужителі, але й члени їх сімей. Утиски, безпідставний контроль часто застосову-вались радянською владою до дружин священників, якщо ті перебу-вали на державній службі, опосередковано створюючи стан напру-ження у родині священника. Так, М. Діденко на початку 1949 р. ви-магав від секретаря Луцького міського КП(б)У Ф. Садошенка вжи-ти заходів стосовно Надії Баранової, контролера контори держбанку у м. Луцьку, оскільки її чоловік Іван Кравчук навчається у семінарії. Обтяжуючими обставинами було й те, що її свекра, отця Миколая Кравчука, позбавлено права служити “за зв’язок з братами – банди-тами” [11, 1]. Подібні обвинувачення в умовах тоталітарного режи-му мали відповідну дію. Незабаром Надія Баранова втратила роботу.

У переслідуванні свідомого духовенства в краї брали участь і московські єпископи. Під час одного з візитів у третьому кварталі 1949 р. до волинського уповноваженого владика Панкратій (Каш-перук) передав компрометуючі документи на отця Василя Мисечка. “Компроматом” стало прохання отця на ім’я архієпископа Олексія (Громадського), датоване 12 грудня 1941 р., у якому радянська вла-да звинувачувалася у репресіях проти духовенства. Крім “оббріху-вання” радянської влади, додалися й інші обвинувачення. “Мисечко Василь Корнійович 1906 р. н., – писав М. Діденко в інформаційному звіті за третій квартал 1949 р., – є настоятелем церкви у селі Жашко-вичі Іваничівського району, рукоположений у сан священника... єпис-копом Полікарпом під час німецької окупації... Прохання мною пе-редане органам МДБ” [11, 139]. У результаті доносу отець Василь Мисечко був заарештований. Серед жертв сталінських репресій у 1949 р. – отці Омелян Суничук, Григорій Степанюк, Микола Коцю-

ба, Сергій Богуславський, а також Лев Ліхтанський. Одного із репресованих – отця Омеляна Суничка, настоятеля храму у селі Пірванче Горохівського району у повноважений назвав “політичним керівником українсько-німецьких бандитів” [11, 95].

У зв’язку з наростанням антирелігійної кампанії кінець 40-х років відзначився посиленням переслідувань інших християнських конфесій – євангельських християн-баптистів (ЄХБ), адвентистів сьомого дня (АСД), представників громади “свідків Єгови” тощо.

Загалом на території області впродовж 1944–1950-х рр. було зареєстровано 64 общин ЄХБ, до яких входили віруючі з 339 сіл у кількості 6 032 осіб. У 66 селах існували групи адвентистів у кількості 729 осіб. У 95 селах області існували нелегальні громади п’ятидесятників із загальною кількістю віруючих 1 394 осіб [13, 11].

Місцеві органи влади грубо порушували права віруючих, діючи силовими методами і допускаючи пряме адміністрування. Серед таких порушень слід назвати насамперед: закриття храмів і молитовних будинків; безпідставні зняття з реєстрації, відмови від реєстрації релігійних об’єднань; незаконне вилучення у віруючих релігійної літератури; проведення обшуків у будинках молитви, на квартирах парафіян; відмови в прописці за місцем проживання пастирів; образу релігійних почуттів.

Показово є політика радянської влади щодо громади євангельських християн баптистів – однієї із найчисельніших протестантських церков в області. У післявоєнне десятиріччя влада всіляко намагалась підпорядкувати духовний центр баптистів, використати його в конкретних політичних цілях. Так, у 1944 р. під тиском вищого політичного керівництва країни та Ради у справах релігійних культів відбулося об’єднання двох великих релігійних течій – євангелістів та баптистів і створено Союз євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Штучність такого об’єднання цілком усвідомлювали і місцеві функціонери Ради у справах релігійних культів, які доволі часто повідомляли керівництво про те, що більшість віруючих згаданих релігійних громад продовжують відвідувати власні зібрання і повністю ігнорують розпорядження Союзу. Надалі таке грубе втручання державних органів у справи громад призвело до першого серйозного розколу в ЄХБ. Так у 1945 р. група баптистів, що виступила проти політичних експериментів вийшла з ЄХБ і утворила релігійну організацію під назвою “Чистих баптистів”. А значна частина п’ятидесятників продовжували дотримуватись власної догматики, не визнавали радянського законодавства про культу і відмовлялись від служби в армії [3, 221].

Як результат, на початку 50-х років відбулась низка судових процесів над віруючими. Матеріали Верховного Суду СРСР свідчили про численні правопорушення, допущені судовими органами України. Траплялися факти необґрунтованого засудження громадян, які належали до зареєстрованих організацій, не порушували законодавства про культу.

Віруючі безпідставно притягались до кримінальної відповідальності за вигаданими звинуваченнями у неробстві (на основі відповідного указу Президії Верховної Ради УРСР). При цьому, як нероб нерідко судили пенсіонерів чи осіб, які сумлінно працювали у колгоспах, радгоспах, на підприємствах. Засуджених не завжди обґрунтовано позбавляли батьківських прав, особливо щодо малолітніх дітей. Вивчення матеріалів судової практики показали, що найбільше помилок допускалось при визначенні підсудним міри покарання: дуже часто без достатніх підстав віруючим призначались тільки максимальні покарання. Так, районним відділом міліції 31 серпня 1949 р. було заарештовано як “активного учасника нелегальної антирадянської організації сектантів “свідків Єгови” жителя села Липини Луцького району Йосипа Петровича Панасюка. Він “будучи учасником названої організації і прикриваючись своїми релігійними переконаннями, саботує проведені Комуністичною партією і радянським урядом політичні заходи, зберігає в себе у квартирі нелегально видану єговістську літературу...”. Насправді ж Й. П. Панасюк мав сміливість відмовитися підписуватись на державну газету та брати участь у голосуванні на виборах до Верховної Ради СРСР. За ці провини його засудили до 25 років виправно-трудових таборів з подальшим позбавленням прав на 5 р. і конфіскацією майна [2].

Іншого представника громади ЄХБ Сергія Миколайовича Богайчука з села Острівок Володимир-Волинського району каральні органи репресували за відмову служити в Червоній армії за релігійними мотивами під час призиву у 1950 р. [1].

Загалом у 50-х роках стає помітною тенденція до зміни форм репресивних заходів режиму стосовно церкви і її служителів. Вже не застосовуються арешти і виселення. Це пояснюється також змінами у суспільно-політичній ситуації в Радянському Союзі. Смерть Й. Сталіна поклала початок новим процесам, які пізніше назвуть “відлигою”. Після 1953 р. масових арештів священнослужителів на Волині вже не було. Переслідування здійснювалися на місцевому рівні.

Отже, проаналізувавши державно-церковні відносини, дати од-

нозначну оцінку антирелігійній діяльності карально-репресивних органів на Волині у перше повоєнне десятиліття дуже важко. Культурно-політична ситуація, в якій перебувало населення регіону, була вкрай складною. Репресії та переслідування зазнали усі церкви та релігійні організації. Однак, незважаючи на утиски та обмеження, в цілому можна стверджувати, що їх діяльність об'єктивно відобразила ті суспільно-політичні процеси, які відбувалися на Волині впродовж 1944–1953 років.

Джерела та література

1. Архів управління Служби безпеки України у Волинській області (далі Архів УСБУ у Волин. обл.) – Ф.п., – Спр. 7483.
2. Архів УСБУ у Волин. обл. – Ф.п., – Спр. 7745.
3. Бажан О. Розділяючи на “чистих” і “нечистих” // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– 1995.– Виш. 1/2.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.– К., 1994.– Кн. 1.
5. Державний архів Волинської області (далі ДАВО). – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр. 2.
6. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр. 4.
7. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр. 5.
8. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр. 6.
9. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр. 7.
10. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр. 9.
11. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр. 11.
12. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр. 20.
13. Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр. 453.
14. Рожко В. І до пам'ятника праведників занесено його ім'я... // Волинський православний вісник.– 1998.– Ч. 2.